

על לשון הפריפריה הישראלית: בין שיבוש לשאילה

בידוע כי לשון הדיבור מורכבת בין השאר מניבים חברתיים וגאוגרפיים שונים, ולעתים קרובות חופפת החלוקה הגאוגרפית את החלוקה הסוציאלית. בחינת לשונם של ישראלים יושבי הפריפריה הגאוגרפית והחברתית מובילה למסקנה מעניינת, אך לא מפתיעה: הדיגלוסיה בין לשונות היהודים לעברית החדשה והשפעותיה היא אכן בוחן חשובה באפיון העברית הישראלית של דוברים אלה. דוברים הללו, דור שני, שלישי ורביעי לעולים מארצות המזרח, ובעיקר לעולי צפון אפריקה, אין בידם – או בפיהם – להשתחרר עד תום מדפוסי הלשון היהודית שהביאו עמם אבותיהם. כך הייתה לסובסטרט הלשוני שלהם השפעה מכרעת על כל תחומי הלשון: הפונולוגיה, המורפולוגיה, התחביר, הסמנטיקה, השיח והמילון.

מובן שהיקף ההשפעה משתנה ממקום למקום ומקהילה לקהילה; ועם זאת מכלול המאפיינים הללו יוצר הבחנה ברורה בין לשון הפריפריה ללשון המרכז. אך בשונה מן התיאור הרווח, המדבר במרכז אחד שמקוין בתהליך טבעי אל השוליים,¹ כאן לטעמי בשני מרכזים עסיקינן, ראשי ומשני, היונקים ממקורות השפעה מובחנים. המרכז העיקרי, הנוהג בחיים הציבוריים הכלליים, בספרות, בעיתונות, בתקשורת המילולית וכו', והמרכז המשני, שיונק ממקור נוסף, שאינו מוכר ואינו ידוע למרכז העיקרי – הלא הוא הלשון הערבית היהודית. לניב אזורי-חברתי זה, שכאמור הנשאים העיקריים שלו הם בנים ליוצאי צפון אפריקה, כמעט אין ספרות כתובה, זולת ציטטות או דיאלוגים של דוברי הניב המובאים בספרות. עיקר כוחו הוא בלשון הדיבור.

ההבחנה המשלבית ניכרת היטב באוצר המילים, שהוא התחום החשוף ביותר לכלל מגע בין-לשוני. שיבוץ של מילים וביטויים ערביים מגרביים המשולבים בטבעיות בתוך משפטים עבריים מצוי לרוב בלשון הפריפריה, ואדגים במעט מן המרובה:² איזה חִשׁוּמָה (=כרשה); איזה בְּשֻׁלָה (= חסרת טעם, טיפשה); שמענו אותך יא בְּשֻׁלָה (= חסר טעם, טיפש); דְּבֻזָּה (= שמנה) אחת; צעקות שְׁלוֹחִיּוֹת (=פרימטיביות); מְפֻנָּה

1. ראו אבן זוהר, עמ' 46–47.

2. הדוגמאות לקוחות משיחות שערכתי בשנים 2009–2012 עם דוברים ישראלים בני גילאים שונים המתגוררים במושבים, בעיירות ובערים שבאזורי הפריפריה בישראל.

(אסרטיבית, דעתנית); דָּאָרְהָ (=משוטטת ברחוב); מְהִינְדָה (=אישה קשה); תַּחְנָרְד (שטויות); זִיין (=יופי). וכן ביטויים כמו: סְמָאֲלָה (אלוהים ישמור); אֶ-יְמָה (=אוי אימא); שְׁנֵיָה שְׁנֵיָה (= לאט לאט); יָא בְנָתִי (=אוי בתי); כפרה עֲלִיכָּ (=אלך כפרה עליך); ועוד הרבה.

אך חדירת הסובסטרט המקומי לא נעצרה בשכבה החיצונית של אוצר המילים, אלא השפיעה כאמור גם על תחומי לשון אחרים. אני מבקשת להדגים דבריי מתוך עיון בספרה של שרה שילה, שום גמדים לא יבואו.³ ספר זה מספר את סיפורה של משפחה ישראלית ממוצא מרוקאי, המתגוררת בעיירת ספר בצפון הארץ ונתונה תחת איום מתמיד של קטיושות. הרומן, שעלילתו מתרחשת כנראה בשנות השבעים, בנוי מארבעה-חמישה מונולוגים המתארים את חייהם, מחשבותיהם ותכניותיהם לעתיד של בני המשפחה בצל הקטיושות ועל רקע היעדרו של אבי המשפחה, שנפטר שש שנים קודם לכן. ראשונה פותחת האם סימונה, ילידת מרוקו, העובדת כמטפלת במעון יום בעיירה.⁴ אחר כך בא מונולוג כפול של שני אחים, דודי וחיים, האחד נכה והאחר משלים אותו ומשמש לו כידדים;⁵ ובעקבותיו מונולוג של הבן הבכור קובי, בחור צעיר הממלא את תפקידו של האב שנפטר, ומשתוקק לקנות "דירה לדוגמא" בראשון לציון ולעזוב את העיירה.⁶ לבסוף באים דבריה של האחות המשכילה אתי.⁷ הילדים כולם נולדו בארץ. במונולוגים משובצים ציטוטים מדברי בני משפחה, שכנים ומכרים מן העיירה ומן הסביבה הקרובה.

המאפיין הבולט בספר הוא הלשון שבה הוא כתוב. הסופרת בחרה להשתמש ברומן בלשון עברית משובשת ובלתי תקינה.⁸ וכבר נכתב על דרך ההפלגה: "שום גמדים לא יבואו" [...] אין בו אפילו משפט אחד שכתוב בעברית תקינה".⁹ אך מן הצד השני הספר מתאפיין בוורטואוזיות ובעושר ספרותי יוצאים מגדר הרגיל. הניגוד החרף בין מה שמכונה "לשון נמוכה" או "משלב נמוך" לבין החיוניות והחיות הלשונית, עושר הדימויים והצירורים בלשון "דלה ומוגבלת" הוא ההפתעה הגדולה של הספר. כבר בעמוד הראשון צוללים הקוראים בבת אחת אל העברית המשובשת הזאת:

האוכל שמתי להם על השולחן, הקוסקוס של יום שלישי עם עוף עם דלעת עם חומוס עם הכל בפנים. אני עומדת שנופלות לי הקטיושות על הראש, ומה הראש שלי מחזיק בפנים? אם אכלו את הקוסקוס עד מתי שנפלה הראשונה או שהיו

3. עם עובר, תל אביב תשס"ה. בכיוון שונה באים הדברים דלהן במאמרי "Sara Shilo's No Gnomes will Appear: A Linguistic Analysis", העתיד לראות אור בקרוב ב-"Hebrew Studies".

4. עמ' 11-66.

5. עמ' 69-137.

6. עמ' 141-197.

7. עמ' 201-254.

8. ראו בליבוים; רוזנטל; בורשטיין, ועוד.

9. בורשטיין.

יורדים למקלט על בטן ריקה. אני סופרת אותם מפה שהם כולם רצים למקלט: קובי, חיים, אושרי, אתי, דודי, איציק. אני אומרת לרגלים שלי ללכת לבית. הרגלים שלי לא הולכים (עמ' 11).

לעתים דומה שקיימת הפרזה בשיבושי הלשון הללו ובייחוסם למשלבים הנמוכים, עד כדי צליל לא אותנטי הנשמע באוזני המצוי במשלבים אלה. אך למרות השגה זו יש כאן לדעתי ניסיון מעניין, אמיץ ורב הישגים בתיאור לשונם העברית של ישראלים הגרים בפריפריה. משבאים אנו לאפיין לשון זו, דומה שהקביעה החוזרת והנשנית כי זוהי לשון נמוכה ומשובשת לוקה בחסר רב. במאמר זה מבקשת אני לבחון האומנם לשון לא תקנית ומשובשת בעלמא לפנינו, או שמא לחלק ניכר מן השיבושים יש רקע מובהק, הלא הוא הלשון הערבית היהודית של גיבורי הספר.

אם המשפחה, סימונה, היא כאמור ילידת מרוקו שעלתה לארץ כנראה בשנות החמישים או השישים. באנייה פגשה את מסעוד והתאהבה בו. הם שבו ונפגשו זמן מה אחרי עלותם לארץ, התחתנו ועברו לגור בעיירה הצפונית.¹⁰ הוריו של מסעוד ובני משפחתו מתגוררים במושב הסמוך לעיירה.¹¹ הרקע התרבותי, ובעיקר הלשון הערבית של יהודי מרוקו, נוכחים באופן בולט בעברית הישראלית של סימונה ובני דורה שבעיירה. מאפיינים אלה פוחתים בלשונם של ילדיה בני הדור השני: לשונם אמנם איננה עברית תקנית, אך כמות ה"שיבושים" פוחתת, ואופיים משתנה. אשר לבת אתי, היא מאמצת את התרבות הישראלית הנורמטיבית ואף מנסה לחנך את אחיה הקטנים בכיוון זה. דרכה להאזין באדיקות למהדורות החדשות של הרדיו, והערצתה נתונה לקריינית ראומה אלדר; היא אף שואפת למלא את מקומה.¹² לשונה של אתי, שהיא לשון תקן חדשותית מוגבהת מעט, יוצרת קונפליקט חריף עם לשונם של אמה ואחיה, שהוצגו במונולוגים הקודמים, ובייחוד עם לשונם של שכניה הקרובים, השוהים עמה במקלט.¹³

מאפיינים רבים מעידים על השפעת הערבית על לשונם הציורית והעסיסית של סימונה, משפחתה ושכניה. ניבטים ממנה קווים בסמנטיקה, באוצר מילים, במורפולוגיה ובתחביר של הערבית היהודית של צפון אפריקה. להלן אגע בדוגמאות אחדות מתוך המכלול העשיר.¹⁴

10. עמ' 46–47.

11. עמ' 58–59.

12. עמ' 227–229.

13. עמ' 201–212.

14. עוד על הבחנות סוציולינגוויסטיות בעברית בת זמננו ראו הנשקה, תחיית הלשון.

א. סמנטיקה ואוצר מילים

דובר עברית חדשה הבא בשערו של "שום גמדים לא יבואו" אינו יכול להימנע מן התחושה החריפה, שאוצר המילים בספר מתעתע. מן הצד האחד, הספר כתוב בעברית בת זמננו ואוצר המילים עברי גם הוא; אך מן הצד השני הוראתן של המילים אינה נהירה לו לגמרי והיא חומקת והולכת מן העברית אל מחוזות אחרים. לשון זו תיקרא כאן לשון הפריפריה.¹⁵

תופעה בולטת בעברית זו היא שאילת משמעות (תרגומי בבואה) מן הערבית. והתוצאה היא, כפי שצינתי לעיל, שימוש נרחב במילים עבריות שלא כפי הוראתן ולא כפי צורתן בעברית הקלסית, ואף לא בעברית החדשה המהלכת בתוכנו. שאילת משמעות עולה בפעלים ובשמות שונים. כך מצאתי שימוש חוזר בשורש קו"ם בהוראה 'להתעורר' או 'להעיר'. הוראה זו משמשת בעברית בבניין קל בלבד.¹⁶ לדוגמה מלשון הדיבור הכללית, "הוא קם בחמש בבוקר" כשהכוונה 'התעורר'. אך הוראה זו בולטת בחריגותה בבניין הפעיל: "אחרי ההחלפה השנייה אנחנו מורידות את המיטות ברזל, משכיבות אותם, מנקות את כל המחלקה, מקימות אותם, עוד הפעם מחליפות חיתולים" (40).¹⁷

שאילת המשמעות פעלה כאן הן על יסוד דמיון הצליל שבין שני הפעלים, העברי והערבי, הן על יסוד סמנטי. השורש קו"ם בעברית בא בעיקרו בהוראה של קימה ועמידה,¹⁸ אך בערבית משמשת בשורש זה גם ההוראה של הערה משינה או התעוררות.¹⁹ זאת ועוד, בערבית רכיב המשמע של התעוררות עולה גם בבניין הראשון וגם בבניין השני: qam - qəyyim,²⁰ וכך קלט השורש קו"ם העברי בלשונה של סימונה את שתי ההוראות הערביות בשני הבניינים, קל והפעיל.²¹ נראה שגם השימוש בבניין קל בדברי סימונה "גם שנופלת השמיכה ברצפה, לא מחזירה להם שלא יקומו לי" (14) נתמך ברקע הערבי של הדוברת.

שאילת משמעות ברורה ניכרת גם בפועל עזב בלשון האם ואף בלשון הילדים. כבר בתחילת דבריה אומרת סימונה: "שלושה סירים אני מעמידה על הגז. אין יום שאני לא עוזבת להם שלושה סירים לצהריים" (16). וכן בהמשך: "רק התיק של סימונה

15. ראו גם רוזנטל.

16. ראו מילון בן־יהודה, עמ' 5837–5838; מילון אבן־שושן, עמ' 1578.

17. שימוש זה בא גם בלשון הדיבור, ובספרות – בציטוט דיאלוגים של תושבי הפריפריה – יש למצאו גם מחוץ לספרה של שילה. ראו לדוגמה ש' אדף, פנים צרובי חמה, תל אביב תשס"ח, עמ' 195: "תקימי אותה ותשלחי אותה לטלפון".

18. ראו מילונים לעיל הערה 16.

19. קולין, 6, עמ' 1626–1627; מרכוס, עמ' 286.

20. קולין, שם; מרכוס, עמ' 292.

21. שימוש זה של "להקים את הילדים" בהוראת 'להעיר את הילדים' נוהג אף בבתי ילדים בקיבוצים שונים בארץ, אך נראה שמקורו אחר.

שלנו שלא פתחתי אותו שש שנים. אולי עזבה שמה מספריים של הציפורניים?" (60).
ובלשון ילדיה הצעירים: "אז אין לנו פחד עליה, נעזוב אותה בארון, נסגור עליה את הדלת עם המסמר, אבל שש אנחנו חוזרים לפה לפני שיהיה חושך" (76). או: "אני נכנס למטבח. אמא עזבה לנו שלושה סירים לצהריים" (115).

לעזוב העברי הוראה של 'הניח', 'שחרר', 'הסתלק' או 'נפרד ממישהו'.²² אך במשפטים שהצגתי לעיל אין כל ציון של הנחה, ואף לא שחרור או פרדה. יש כאן הוראה פשוטה של 'השאיר'. בערבית של צפון אפריקה הפועל *xella* מורה הן על 'הניח' ו'שחרר' הן על 'השאיר'.²³ וכך קלט עיב העברי משמעות נוספת – 'השאיר'.

אדגים תופעה זו של שאילת משמעות אף מלשון השכנים המבוהלים הרצים למקלט, ומשתמשים בחזר בהוראת 'הפך': "אל תצעקי עליו עכשיו, תראי אותו איך חזר לבן" (202). *ržaʕ* שבלשונם הערבית הוא גם 'חזר ושב למקום' אך גם 'הפך ל', 'עדיף'.²⁴ *ržaʕ* בא כפועל עזר גם בביטויים כמו *ržaʕ mahbul* (השתגע) או *ržaʕ ʕbyd/ ʕsfer* (החוויר).²⁵ ומכאן קצרה הדרך להפוך את *ržaʕ ʕbyd* לגרסה העברית "חזר לבן".²⁶

את תופעת הבכואה (הקלק) מצאתי אף בבינוני הפעול כתובים. נראה כי בערבית שהושמה בפי הדוברת *məktub* אינו מורה רק על ההוראה העברית 'דבר מה כתוב', אלא הוא נושא הוראה מצומצמת של 'הגורל הכתוב הקובע' "בת פלוני לפלוני".²⁷ ואף יותר מכך, *məktub* יכול לשמש גם כשם עצם בהוראת בן או בת זוג בהקשר של קביעה משמים שאין להתערב בה. במשמע זה אומרת סימונה: "למתי שהמזל שלי ושל מסעוד היו כתובים על אותו נייר" (46). מן הצד האחד היא משתמשת בשורש העברי כת"ב בהוראתו הרגילה, ואף מפרשת 'כתוב על נייר'; אך מן הצד השני הבינוני הפעול מופיע כאן בהקשר של זיווג ונישואין, והביטוי הערבי *məktub* מהדהד בו באופן ברור.

אעבור לשאילת משמעות, ואולי אף שאילה לקסיקלית, של שם עצם: שם העצם טבע בא בספרנו בהוראת 'אופי'. סימונה מגוננת על חמותה ומשבחת את אופייה הטוב, העומד בניגוד לאופיים של בניה. וכך היא אומרת: "אמא שלו לא כמוהם. היא אין לה את הטבע שלהם, שהם רואים את העולם רק בצורה של הכסף" (46). אף שבעברית הבתר-מקראית טבע משמש בהוראת 'יסוד', 'תכונה', ואף בהוראת

22. מילון בן־יהודה, עמ' 4403–4406; מילון אבן־שושן, עמ' 1309.

23. ראו קולין, 2, עמ' 471; מרכוס, עמ' 140.

24. קולין, 3, עמ' 603; מרכוס, עמ' 309.

25. וראו ביטויים נוספים אצל קולין שם.

26. תרגום שאילה זה של חזר עולה כבר בכתביהם העבריים של דוברי ערבית בימי הביניים המוקדמים; ראו גושן, עמ' 296.

27. הוראה זו רווחת בתוניסיה, אך לא מצאתיה במילונים של דרוי, קולין ומרכוס. שם מופיע השם הערבי *ktub* בהוראה זו.

טבעו של אדם וכדומה, 'התכונה הנטועה בו מבריייתו',²⁸ הוראה זו נדירה מאוד בעברית החדשה ככל שמדובר באדם פרטי.²⁹ דומה אפוא, כי מקור השימוש של טבע בספרנו הוא בערבית. *ʔbaʕ* בערבית הוא 'אופי', 'טבע האדם'.³⁰ יש להניח כי בשאילת המשמעות פעל גם הדמיון הפונטי. שאילת משמעות בכיוון הפוך מצויה גם בדיבורם הערבי של יהודי תוניסיה. אלה משתמשים במילה העברית טבע בתוך הלשון הערבית שבפיהם, והוראתה 'אופי' זהה לזו הערבית.³¹ אך אציין כי טבע בפי יהודי תוניסיה באה תמיד בהקשר שלילי.

קלק דומה עולה במילה עין. זו באה בספרנו בהוראת 'עין הרע'. כך אנו קוראים: "עד שמשכה אליה את עין־הרע. באה העין לא יורדת ממנה" (19). *in* בערבית של צפון אפריקה משמשת אמנם בהוראת 'איבר הראייה', אך עין מיודעת, *al-ʔin*, היא קיצור של 'עין הרע'.³² אך אפשר שיש בשתי המילים האחרונות, טבע ובעיקר עין, שאילה לקסיקלית ממש. אפשר שהמילים הללו השתבצו מן הערבית כמות שהן בערבית של הדוברת.

לצד תרגומי שאילה סמנטיים אנו מוצאים בספר קלק מורפולוגי הכרוך בקלק סמנטי: "איך, איך התהפכתי מ'סימונה שלנו' ל'סימונה של העבודות', איך?" (19). בערבית הפך בהוראת 'השתנה' משמש בבניינים קל ונפעל בלבד, בהקשר לגוון, לתכונה או לטיב.³³ אך במשפט שלעיל הוראה זו באה בבניין התפעל דווקא, והשימוש בבניין התפעל עשוי להיות מובן לאור הערבית דווקא. שכן בערבית *taqlleb* בבניין תפעל משמעותו 'התהפך', 'התגלגל' וגם 'השתנה'.³⁴ כך העתיקה הדוברת את הבניין הערבי והשתמשה בבניין המקביל שלו, בניין התפעל. אך התוצאה לא הצטמצמה בקלק צורני בלבד אלא אף הביאה לקלק סמנטי, כפי שעולה באורח מובהק אף יותר בדוגמה זו: "בת חמש עשרה הייתי, ילדה ששוקתת כל הזמן, ביום אחד התהפכתי" (46). אי אפשר להבין משפט זה ללא הרקע הערבי, כיוון שאין מדובר כאן בהתהפכות אלא בשינוי: 'ילדה שתקנית הייתי, וביום אחד השתנית'. גם כאן העתיקה הדוברת את הפועל הערבי, הן מבחינת משמעותו הן מבחינת מבנהו. התהפכתי אינו אלא 'השתנית'.

28. מילון בן־יהודה, עמ' 1843–1844; מילון אבן־שושן, עמ' 610.
 29. ראו מילון רב מילים, עמ' 721.
 30. ראו קולין, 5, עמ' 1150, מרכוס, עמ' 122.
 31. ראו הנשקה, אוצר, עמ' 247.
 32. קולין, 5, 1364; מרכוס, עמ' 257.
 33. מילון בן־יהודה, עמ' 1151–1153; מילון אבן־שושן, עמ' 393.
 34. קולין, 6, עמ' 1598.

ב. מורפולוגיה

תרגומי שאילה מצויים בלשון זו אף בתחום הצורני. אדגים בדוגמה אחת מן הפועל ואחת מן השם. גיבורת הסיפור יצרה פועל עברי חדש – יתחרב במקום ייחרב. כך במשפט "מה לא זכרתי? להוריד את הלק של הציפורניים [...] הפרצופים שלהם אתה חושב שהעולם יתחרב עוד רגע בגלל האדום בציפורניים שלי" (30). יתחרב, שאין לו מקור בעברית, הוא קלק צורני מ־ytxærræb הערבי.³⁵

ומתחום שם העצם מצויה כאן צורת הנקבה של נחש: "על הנחשה שלהם הייתה מדברת. הנחשה שהיו מגדלים אותה בתוך הבית של הדודה שלה שהיא גדלה אצלה" (182). בנחשה זו, שפרי כי מקורה אינו עברי, משתקפת הבכואה של hañša שבערבית התוניסאית.³⁶ אציין כי סיפורים על נחשה ידידותית מצויים בווריאציות שונות בתוניסיה.

ג. פרזיולוגיה

תרגומי שאילה ניכרים היטב גם בביטויים ובצירופים. שני ביטויים מתורגמים באים ברציפות בקטע מהורהר מעט על העברית. הביטויים באים בקשר למנהלת המעון, ניצולת השואה, המתקנת ללא הרף את לשונן של המטפלות: "אבל מה? עברית יש לה. אין מה להגיד. מה שאמת אמת" (43). "מה שאמת אמת" מופיע גם בפי השכנים, בני דורה של סימונה, המתווכחים ביניהם לגבי עצמתה של הקטיושה שנחתה באותו היום: "מה שאמת אמת, בכלל אין מה להשוות" (207).

שני הביטויים, "אין מה להגיד" ו"מה שאמת אמת", הם תרגומים של ביטויים ערביים המבטאים ויתור והשלמה שאין לערער עליהם. הראשון הוא תרגום מדויק של הביטוי הערבי *ma tamma ma tqol* = אין מה לומר או לערער או לשנות, העניין נכון לחלוטין. ואילו הביטוי השני הוא תרגום של הביטוי *æl-ħaq ħaq*. ביטוי זה אמנם אינו משמש במרוקו, אך הוא נפוץ מאוד בתוניסיה; גם הוא מביע פעמים רבות השלמה ויתור, כאומר: "אין כוח להילחם פֶאמת". שני הביטויים משמשים בסיטואציה של עימות, בין אנשים, בין תְּבָרוֹת ובין רעיונות.

וכאן עליי להטעים: עירוב הערבית המרוקאית והתוניסאית, כפי שעלה כאן ובמקומות אחרים, ניכר במקומות נוספים לאורך הספר; מסתבר כי הסופרת, שהערבית הצפון־אפריקאית אינה לשון אמה, אינה מבחינה בגיוון מקורותיה. הלשון שמיוחסת לגיבוריה בנויה אפוא על שמיעתה המעולה מכלל דוברי הערבית שבפריפריה, בלא הבחנה.

ביטוי נוסף בהקשר זה הוא "הדיבורים של האנשים", בהוראת 'מה יאמר'. "חיים

35. קולין, עמ' 421.

36. בוסייה, עמ' 245.

ואושרי אני לא פוחדת עליהם. רק מהדיבורים של האנשים אני פוחדת. אנשים מתי שהם מתחילים לדבר, אף פעם איפשר לדעת איפה זה ייגמר" (30–31). דיבורים בא כאן בהוראה של שם פעולה, והיא אף מסבירה זאת במשפט השני, "אנשים מתי שהם מתחילים לדבר" וכו'. בעברית הרווחת כיום אין כאן מקום לצורת הריבוי דיבורים. דיבורים כיום הם פטופטים בעלמא או אמירות סתמיות שאין מאחוריהן דבר.³⁷ ואילו בספרנו דיבורים אינו אלא תרגום מילולי של *hedra* או *dewwa* שבביטוי הערבי *al-hedra ta' n-naš*, או בגרסה התוניסאית *ed-dewwa ta' n-naš*. ביטוי זה מבטא את החשש להיות מושא רכילות ציבורי. אך סימונה מתרגמת את הביטוי הרווח בלשון אמה, וכך יוצקת משמעות חדשה למילה דיבורים.

"אין אמונה" הוא צירוף עברי ששימש בערבית היהודית המגרבית. הוא רווח בעיקר בביטוי "אין אמונה בגויים".³⁸ בספר הנידון כאן ביטוי זה עולה פעמים מספר, הן כפרפרזה על הביטוי המקורי, כמו "אני, אין לי אמונה באנשים שבאים והולכים" (74), הן כביטוי גופו: "תמיד הוא אומר לי: 'אין אמונה בערבים אפילו ארבעים שנה בקבר'" (166).

ד. תחביר

מאפיין בולט בלשונה של סימונה הוא הזמן המורכב. הגיבורה מרכה להשתמש במבנה היה + בינוני. גם ילידיה משתמשים במבנה זה אך במינון נמוך יותר. לטעמי ריבוי השימוש בזמן מורכב זה מופרז מעט ביחס להופעתו במציאות. עם זאת, הסופרת מתעדת אל נכון תופעה ייחודית האופיינית ללשון של הפריפריה. שימושי הזמן המורכב בעברית בת זמננו נידונו במחקר ואף מוינו לקטגוריות.³⁹ להוראת ההרגל והשגרה מקום חשוב בזמן הזה. כך אנו מוצאים בספרנו:

1. "בכיתי ולא אכלתי והייתי כמעט מתעלפת כל הימים ולא הייתי חושבת על הדבר הזה בכלל" (14).
2. "אמא שלו לא כמוהם [...] אני יודעת שהיא הולכת לקבר שלו. אנשים שעולים לבית הקברות באים מספרים לי שהיו רואים אותה שמה" (27).
3. "הייתי אומרת להם, בואו תישבו, נגמור עם הצהריים, ולא היו שומעים לי" (31).
4. "אח, כמה הייתי אוהבת לשכב מקופלת מתי שהייתי ילדה" (36).
5. "פעם השולחן של האוכל היה מחזיק את כולם. היה יושב מסעוד בכסא שלו, אף אחד לא היה זז עד שמסעוד לא היה קם ממנו" (31).

37. מילון רב מילים, עמ' 321.

38. ראו הנשקה, אוצר, עמ' 178.

39. ראו רוזן, עמ' 184–197; ברמן, עמ' 164–165; מוצניק; ועוד.

יש בספר גם דוגמות לזמן מורכב המציין אפשרות לא ראלית:

1. "אח, יא רב, מה לא הייתי נותנת בשביל היר של מסעוד עכשיו?" (47).
 2. "עוד הפעם אני חושבת עליהם שהם שמה רעבים. אני לא הייתי יושבת בשקט, הייתי רצה למעלה מורידה להם את הסיר שימלאו את הבטן" (31).
- כמו כן מצינו פועל עזר ראלי המבחין בין עבר להווה: "היה זו, היה קם" (עמ' 31). ויש אף זמן מורכב המתאר רקע לסיפור כניגוד לפעולה שמתרחשת באותו הזמן: "דווקא מתי שהיו יושנים לא היינו יכולים לסגור עיניים, היה בא לנו להסתכל עליהם כל הזמן" (185).
- עם זאת, רוב המופעים של הזמן המורכב זהים בהוראתם לעבר רגיל, ולא מצאתי כל הבחנה ביניהם. כך לדוגמה:

1. "אם אכלו את הקוסקוס עד מתי שנפלה הראשונה או שהיו יורדים למקלט על בטן ריקה" (11).
2. "סלבי יצאה עם שלומי על הידיים ועליזה ולבנה היו מדביקות את הפרצוף שלהם לחלון של ריקי, נעמדו להסתכל מעל הגז של המעון" (22).
3. "איך שבאו להגיד לי שנפל, רציתי לרוץ למרכז לראות אותן, לא הייתי מאמינה לסיפורים שלהם. אני מתחילה לרוץ לשמה והם לא נותנים לי. היו שלושה-ארבעה תופסים אותי חזק, עד שלקחו אותי חזרה" (30).
4. "וגם ביקשתי סליחה מכל חיילי צה"ל [...] ובסוף הייתי אומר בשקט, אבל חזק: ליאת סליחה" (134–135).
5. "בחלומות שלהם לא היו רואים דבר כזה. ארבעה אוטובוסים הזמנתי: אוטובוס אחד היה לוקח את המשפחה של מסעוד מהמושב [...] שלושה אוטובוסים היו מביאים את האנשים של העיירה. כל אוטובוס היה עושה סיבוב עם אלף תחנות [...] רק הריח של האוטובוס בפנים והניקיון שלו, אתה חושב שנכנסת בארמון. מתי שנסענו עם כולם באוטובוס לא היו רוצים להגיע לאולם בעיר, שהיו מקבלים באוטובוס מה שרואים רק באווירון: שתייה ופיצוחים ופירות ושוקולדים הכי יקרים" (27).

כפי שנראה לעיל, יש שימוש רב בהיה + בינוני בהוראה של פועל רגיל בעבר. במשפט 1, למשל, יש הקבלה בין "אכלו" ובין "היו יורדים", וקשה מאוד להבחין בהבדל בין שני הזמנים. תופעה זו חוזרת גם במשפט 2. "ביקשתי" מקביל ל"הייתי אומר". כך גם בקטע 5: "היו רואים", "היה לוקח", "היו מביאים" וכו' אינם מציינים משך, הרגליות או שגרתיות, אלא פעולה פשוטה בעבר: לקח, הביאו וכו'.

נקודה נוספת הראויה לציון היא אופי הפעלים הבאים בזמן המורכב. הפעלים שלפנינו הם פעלים נקודתיים. הראייה, הלקיחה וההבאה הן פעולות בעלות התחלה

וסוף, ואין בהן כל יסוד מתמשך. לכן השימוש שלהן בזמן המורכב נראה חריג ולא מתאים לעברית הרווחת בימינו.

סיכומו של הדבר, יש בספרנו זמן מורכב הבא לציין משך או הרגליות ושגרתיות, אפשרות לא ראלית והבחנה בין עבר לבינוני. אך ריבוי הדוגמאות של הזמן המורכב בלא הבדל מצורת העבר מעיד על שימוש "חסר כללים" בזמן המורכב. אמנם כבר נכתב כי בעברית החדשה לא תמיד אפשר להבחין במשמעות השימוש בזמן המורכב,⁴⁰ אך שימוש "בלתי תקין" נתפרש לרוב שלא כהלכה במחקר. יש מי שכינהו "דיאלקט של טעוני טיפוח" ויש "סובסטנדרט של דוברים שאינם משכילים", ועוד כינויים.⁴¹

ניתן לתלות את מקור השימוש של היה + בינוני בעברית גופא, בעיקר בשימוש הזמנים של לשון חכמים;⁴² אולם יש לזכור כי מבנה זה רווח ונפוץ מאוד בערבית היהודית המדוברת שבצפון אפריקה.⁴³ כך מובא למשל בספר המעשיות שבחי צדיקים, חלק ראשון:⁴⁴ "כאן ימשי יתכבבא פלמוואדע למכביין" (עמ' 4) (=היה הולך להתחבא במקומות נסתרים); "כאן יעמל טבילה" (עמ' 5) (=היה עושה טבילה); "וכאן יקרא תורה" (עמ' 5) (=היה קורא בתורה), ועוד הרבה. אף בערבית של תוניסיה תופעה זו ניכרת היטב. אך יש לציין כי גם בערבית זמן זה מציין הרגליות. הוא מספק אלמנט זמני-הרגלי שנצרך בביטויי משך: kan ymši (= היה נוהג ללכת); kunt qbel (= ubu kan ylobš-u ḥwayž mnaḥ — אביו היה רגיל ללבוש בגדים יפים); nexdəm ma' baba (= הייתי עובד עם אבי).⁴⁵

בספרנו הוראת המשך אינה בולטת, ואף על פי כן דומה שלאיתור מקור התופעה יש לפנות דווקא לערבית היהודית. אפשר אולי לשער כי השימוש הפעיל של הזמן המורכב בערבית הוא שהביא את השימוש הזה בעברית, אף שלא לפי הכללים הערביים. אציין כי שימוש זה הולך ופוחת אצל בני הדור השני, ילדיה של סימונה. אסיים בסוגיית מילות היחס. לעתים קרובות אנו מוצאים בספר שימוש לא מקובל במילות יחס עבריות, כגון:

1. "כל הלילה היו רועדים משחשבו שזה קטיושה בבית או מתבלים בבית. רק בבוקר ראו את המזנזן שוכב ברצפה" (104).
2. "גם שנופלת השמיכה ברצפה" (14).

40. ברמן, עמ' 164. אך היא קובעת שזהו שימוש נדיר מאוד.

41. דייזיס (עמ' 136–137) מכנה אותו "דיאלקט של טעוני טיפוח". וראו גם את גישת הפסיכודגוג אצל קאסי, עמ' 125. ברמן (עמ' 164) מסווגת אותו כ"סובסטנדרט של אנשים שאינם משכילים".

42. ראו מישור, עמ' 351–400.

43. כבר רמזה על כך קאסי, עמ' 125, בשמו של ה"לינגוויסט".

44. שבחי צדיקים, א, ירושלים חש"ד.

45. כהן, עמ' 135.

3. "מהבוקר עד לערב" (21).
4. "שתי התאומים שלך [...] קראתי אותם עליך" (55).
5. "ולא יכול עליהם" (31).

ועוד הרבה. נראה שגם כאן יד הערבית בדבר: raqəd fə-l-ərd (=ישן ברצפה); tah ;
 fə-l-ərd (=נפל ברצפה); qret 'li-k; (=קראתי עליך); ma yqdər-š 'li-həm; (=לא יכול
 עליהם).

כיוצא בזה, השימוש הקבוע בספר בצירוף לבית (במקום "הביתה"):

1. "זורקת להם את החלוק ובורחת לבית" (21).
 2. "רוצה ללכת לבית" (25).
 3. "אני מת לשתות, רוצה ללכת לבית" (178).⁴⁶
- אף כאן מדובר בשאילה מן הערבית: la-d-dar (=לבית).

*

לסיכום, במאמר זה נבחנה לשונם העברית של ישראלים הגרים בפריפריה, וביקשתי לכוון את המבט לרקע הלשוני שממנו הם באים. נראה לי שבחינה מעמיקה של העברית בת זמננו יש לה להתחשב בלשון הערבית היהודית החדשה כקרקע גידול אפשרי למגוון של תופעות. מתוך כך אפשר שיש מקום לשנות את הגדרת המשלב המכונה "לשון נמוכה", או "לשון של דוברים שאינם משכילים". מוטב לדעתי להגדיר לשון זו על שם מוצאם של הדוברים או על שם סביבתם. "לשון הפריפריה" הוא מונח העשוי להתאים לצרכים אלה.

קיצורים ביבליוגרפיים

אבן זוהר = א' אבן זוהר, "היחסים בין מערכות ראשוניות ומשניות ברב-מערכת של הספרות", הספרות 17 (1974), עמ' 46–49

בוסיה = M. Beaussier, *Dictionnaire pratique Arabe-Français*, Alger 1931
 בורשטיין ד' בורשטיין, "קראו וירחב לבבכם", <http://www.haaretz.co.il/hasite/>,
 pages/ShArtPE.jhtml?itemNo=662545&contrassID=2&subContrassID=12
 &sbSubContrassID=0

בליביום = ר' בליביום, "מהאקלברי פין עד שום גמדים לא יבואו: מסירת דיבור עברי תת תקני בתרגום ובמקור", העברית שפה חיה ה (2010), עמ' 87–108
 ברמן = R. Aronson Berman, *Modern Hebrew Structure*, Tel Aviv 1978

46. על השיבוש בשימוש במילות הסיבה והזמן בספרנו ראו בליביום. אפשר שהסובסטרט הערבי עשוי לסייע גם בהבנתה של סוגיה זו.

- גושן = מ' גושן-גוטשטיין, תחבירה ומילונה של הלשון העברית שבתחום השפעתה של הערבית, ערכו ש' אסיף וא' מלמד, ירושלים תשס"ו
- R. Dozy, *Supplément aux dictionnaires arabes*, I-II, Beyrouth 1991 = דווי (מהדורת צילום)
- דייויס = ל' דייויס, "לשונם של טעוני טיפוח: האם טעונה היא טיפוח?", עיונים בחינוך 14 (תשל"ז), עמ' 133–138
- הנשקה, אוצר = י' הנשקה, לשון עברי בדיבור ערבי: אוצר המלים העברי בערבית המדוברת של יהודי תוניסיה: מילון ודקדוק, ירושלים תשס"ז
- Y. Henshke, "The Contribution of the Hebrew = תחיית הלשון Component in Judeo-Languages to the Revival of Spoken Hebrew", *REJ* (in print)
- D. Cohen, *Le parler arabe des juifs de Tunis: étude linguistique*, The Hague & Paris 1975 = כהן
- מוצ'ניק = מ' מוצ'ניק, "הבעות זמן, מודוס ואספקט בעברית החדשה", בלשנות עברית 27 (תשמ"ט), עמ' 29–54
- מילון אבן-שושן = א' אבן-שושן, המילון החדש, ירושלים תשנ"ז
- מילון בן-יהודה = א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה², ירושלים תש"ם
- מילון רב מילים = י' שויקה, רב מילים: המילון השלם לעברית החדשה, מט"ח, משכל וסטימצקי, תשנ"ז
- מישור = מ' מישור, מערכת הזמנים בלשון התנאים, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ג.
- מרכוס = חנונה מרכוס, מילון מרוקאית יהודית, ישראל 2008
- קאיס = י' קאיס, "מחקרים בלשונם של טעוני טיפוח", עיונים בחינוך 4 (תשל"ד), עמ' 109–128
- Le dictionnaire COLIN d'Arabe dialectal marocain, sous la direction = קולין de Zakia Iraqui Sinaceur*, vols. I-VIII, Rabat & Paris 1994-1996
- H.B Rosén, *Contemporary Hebrew*, The Hague & Paris 1977 = רוזן
- רוזנטל = רוביק רוזנטל, "הזירה הלשונית: בחיאת עיוני, חלאס", <http://www.nrg.co.il/online/1/ART1/054/793.html>
- שורצולד = א' שורצולד, "בין השנה שעברה לשנה הבאה: העדר יידוע והשמטת ביי"ת", חלקת לשון 37–38 (תשס"ו–ז), עמ' 165–174